

Sikkelgoudschem ingeburgerd in Zuid-Limburg?

J.H.Willems, Parklaan 6, 3722 BE Bilthoven

Aan de rand van het areaal van plantensoorten treden vaak fluctuaties op wat betreft het verschijnen en op korte termijn weer verdwijnen van die soorten. Een voorbeeld van een soort die in Zuid-Limburg en aangrenzend gebied een dergelijk gedrag vertoont is Sikkelgoudschem (*Bupleurum falcatum*). Van tijd tot tijd wordt in de literatuur melding gemaakt van nieuwe groeiplaatsen in deze regio. Meestal verdwijnen deze populaties weer spoedig. De vondst van een omvangrijke en wellicht oude populatie die in het oostelijke deel van Zuid-Limburg is aangetroffen verdient daarom nadere aandacht.

BEKNOPTE SOORTBESCHRIJVING

Sikkelgoudschem behoort tot de familie van de Schermbloemigen (Apiaceae) en onderscheidt zich binnen deze omvangrijke familie onder andere door de gaafrandige, niet-ingesneden bladeren [figuur 1a]. De soort is overblijvend en kan tot maximaal één meter hoog worden. In de bloeitijd, juli-september, zijn de fel oranjegele bloeiwijzen met een schermdoorsnede van enkele centimeters nogal opvallend.

Tot het genus goudschem (*Bupleurum*) behoort nog een tweetal soorten, namelijk Fijn goudschem (*Bupleurum tenuissimum*) die eenjarig is en zelden hoger dan 50 cm wordt en Doorwas (*Bupleurum rotundifolium*) die ook eenjarig is en niet hoger wordt dan 25 cm. Doorwas is als karakteristiek akkeronkruid in snel tempo zeer zeldzaam geworden in West-Europa. Wat de drie soorten gemeenschappelijk hebben is de felle roodkleuring van de bloemen in de herfst (SCHAMINÉE & HENNEKENS, 1991; LAMBINON *et al.*, 1998).

VERSPREIDING

Sikkelgoudschem bereikt in Noordwest-Europa, inclusief de Britse eilanden (ROSE, 1981), de noordgrens van het areaal. Het verspreidingsgebied strekt zich verder uit in het oostelijk deel van het Mediterrane gebied tot

aan de Kaukasus. In België is de soort betrekkelijk algemeen in de districten Lotharingen en Champagne. Verder komt ze in België en Noord-Frankrijk ook voor in het Maasdistrict (VAN ROMPAEY & DELVOSALLE, 1979). Sikkelgoudschem komt niet voor in Vlaanderen (VAN LANDUYT *et al.*, 2006). In het zuiden van België vertoont ze een aaneengesloten maar geïsoleerd areaal in het kalkdistrict. Deze situatie wordt ook verder zuidwaarts, in het noordwesten van Frankrijk aangetroffen en is daarmee een schoolvoorbeeld van een disjunct areaal. Geheel anders is de situatie aan de noordkant van het areaal waar Sikkelgoudschem op slechts enkele groeiplaatsen langs de Maas ten noorden van het aaneengesloten verspreidingsgebied in Lotharingen voorkomt. De afstand tussen deze vooruitgeschoven Belgische posten en Zuid-Limburg bedraagt slechts enkele tientallen kilometers, een afstand die voor veel plantensoorten overbrugbaar is, zeker gezien de aanwezigheid in dit gebied van de in noordelijke richting stromende Maas. Dergelijke geïsoleerde groeiplaatsen van planten komen wel vaker in dit deel van Europa voor en kunnen de aanzet zijn voor een blijvende populatie (HEIMANS, 1938; WILLEMS & VAN HAPEREN, 1973).

FIGUUR 1

Sikkelgoudschem (*Bupleurum falcatum*) a) habitus (x1), b) rijpe vrucht (x10) (tekening: Wout Holwerda).

SITUATIE IN ZUID-LIMBURG

Sikkalgoudscherm wordt in het eerste kwart van de 20^e eeuw van een vindplaats te Urmond vermeld (HEUKELS, 1922), maar deze vondst is niet door een beschrijving van de groeiplaats nader gekarakteriseerd. Deze geïsoleerde groeiplaats was waarschijnlijk gelegen in het directe stroomgebied van de Maas waar de voorwaarden voor vestiging van de soort aanwezig waren. In 1965 is door J. Bloeme een groeiplaats gemeld nabij Kasteel Neercanne (geciteerd door SCHAMINÉE & HENNEKENS, 1991). Nadere bijzonderheden van de groeiplaats ontbreken. Deze populatie is klaarblijkelijk geen lang leven beschoren geweest, want na 1965 wordt ze in de literatuur niet meer genoemd. In een overzicht van nieuwe vondsten van zeldzame planten in ons land in het tijdschrift *Gorteria* wordt de wetenschappelijke naam voor Sikkalgoudscherm, *Bupleurum falcatum*, in vet afgedrukt, hetgeen betekent dat de betreffende soort voor de eerste keer in Nederland zou zijn aangetroffen (VAN DER MEIJDEN & HOLWERDA, 1988). De groeiplaats was gelegen op de Sint-Pietersberg 'in open grazige begroeiing op kalk', waar slechts één enkele plant de gehele populatie vormde. De opgave van deze vindplaats is gedaan door A.J. Hertog in 1987 en in de begeleidende tekst wordt deze 'populatie' gezien als een mogelijke uitbreiding van het natuurlijke areaal.

Goed gedocumenteerd is de vondst van een populatie Sikkalgoudscherm die wederom aangetroffen werd op het Nederlandse deel van de Sint-Pietersberg in 1991 door S.M. Hennekens, H.P.M. Hilligers en J.H.J. Schaminée (SCHAMINÉE & HENNEKENS, 1991). Een vegetatieopname van de groeiplaats laat duidelijk zien dat deze soort deel uitmaakt van een boomloze graslandvegetatie op een kalkrijke bodem en als voorbeeld kan gelden van een redelijk ontwikkeld kalkgrasland met ter plekke ook enkele nitrofiële grassen en kruiden. De 'populatie' bestond uit een tweetal planten met respectievelijk drie en vier bloeistengels. Helaas is ook deze groeiplaats thans verdwenen (mondelijke mededeling J.H.J. Schaminée). Ook uit het aangrenzende Belgische deel van de Jekervallei zijn voormalige groeiplaatsen bekend, namelijk van Eben-Ezer (CORTENRAAD *et al.*, 1992). Of deze groeiplaatsen nog bestaan is niet bekend, ze zouden als gevolg van natuurlijke successie verdwenen kunnen zijn (schriftelijke mededeling W. Verbeke).

Uit het bovenstaande komt het beeld naar voren van een soort die zich van tijd tot tijd in het gebied van Jekerdal en Sint-Pietersberg kan vestigen, maar er om nog onbekende reden geen permanente populatie(s) in stand kan houden. Kennelijk zijn deze voorposten geen lang leven beschoren.

FIGUUR 2

Sikkalgoudscherm (Bupleurum falcatum) te midden van de kalkgraslandvegetatie in het natuurreservaat Wrakelberg (foto: Nigel Harle).

EEN NIEUWE GROEIPLAATS

In augustus 2010 werd tijdens een bezoek aan het reservaat Wrakelberg Sikkalgoudscherm bloeiend aangetroffen [figuur 2 en 3]. Het bleek dat de soort al eerder in het reservaat was gevonden door J. Simons (VAN DER MEIJDEN *et al.*, 2003). Wat maakt deze vondst nu zo opmerkelijk? Dat is onder andere het feit dat vóór de vondst door Simons deze plant onopgemerkt is gebleven voor de honderden onderzoekers en bezoekers van het terrein gedurende de afgelopen decennia. Het is desondanks plausibel dat ze al lange tijd aanwezig was voordat Simons de populatie ontdekte, gezien de huidige omvang ervan die ongeveer 20 bloeistengels bedraagt. Bovendien is het een groeiplaats die ver buiten het gebied van Jekerdal, de Sint-Pietersberg en het stroomgebied van de Maas is gelegen (BLINK, 1997). De afstand tussen het Jekerdal en de Wrakelberg bedraagt ongeveer 20 km in vogelvlucht.

Over de verspreiding van zaden van wilde planten is nog relatief weinig bekend. Verspreiding kan op verscheidene manieren plaatsvinden, zoals door de wind, water of dieren, waarbij de laatste mogelijkheid in- of uitwendig kan zijn. Sikkalgoudscherm heeft relatief nogal zware zaden met een lengte van drie tot vier mm [figuur 1b]. Windverspreiding is voor deze soort uitgesloten. Er zijn geen specifieke voorzieningen aan de zaden aanwezig die het dragend vermogen zouden kunnen vergroten. Het is mogelijk dat de toegenomen beheeractiviteiten, zowel begrazing door schapen als maaien positief hebben bijgedragen aan de zaadverspreiding, waarbij transport door water een aanvullende mogelijkheid is (POSCHLOD, 1999).

Uit het bovenstaande kan de conclusie worden getrokken dat ook elders in Zuid-Limburg de condities voor vestiging van Sikkalgoudscherm aanwezig kunnen zijn. Dat blijkt ook uit de grote mate van overeenkomst van de standplaats op de Sint-Pietersberg zoals beschreven door SCHAMINÉE & HENNEKENS (1991) en die op de Wrakelberg. Van de 21 soorten hogere planten in de vegetatieopname op de Sint-Pietersberg komen er maar liefst 18 ook voor in de directe omgeving van Sikkalgoudscherm op de Wrakelberg. De vegetatie van de Wrakelberg is te rekenen tot een redelijk goed ontwikkeld kalkgrasland. Er zijn geen aanwijzingen dat de soort hier opzettelijk naar toe is gebracht.

TOEKOMST PERSPECTIEF

Voor zover kwantitatieve gegevens bekend zijn van de verdwenen populaties blijkt hieruit dat deze meestal van zeer beperkte omvang zijn geweest en daardoor wellicht extra kwetsbaar, zelfs wanneer ze groeiden in een biotoop dat grote overeenkomst vertoonde met dat waarin de Wrakelbergpopulatie zo succesvol blijkt te zijn. Het jaarlijks maai-beheer dat in het reservaat wordt toegepast, en dat op de andere plaatsen voor zover bekend ontbrak, bevordert wellicht de voorwaarden voor het voortbestaan van Sikkalgoudscherm op langere termijn. Het kan zijn dat Sikkalgoudscherm in Zuid-Limburg in de toekomst bevoordeeld zal worden als gevolg van de mondiaal stijgende temperatuur (global warming) (TAMIS *et al.*, 2003). De geografische situatie in aanmerking nemend zou deze soort gedurende langjarige monitoring een geschikte indicator kunnen zijn voor de

FIGUUR 3

De bladvorm van Sikkeldgoudscherm (*Bupleurum falcatum*) is buiten de bloeitijd een goed determinatiekenmerk (foto: Nigel Harle).

effecten van mondiale opwarming. Het proces van uitbreiding van Sikkeldgoudscherm in noordelijke richting lijkt in gang gezet, ook al zijn tot nu toe vrijwel alle populaties weer verdwenen. Dat in het verleden relatief veel groeiplaatsen van Sikkeldgoudscherm in ons land in het stroomgebied van de Maas zijn aangetroffen, wijst op een belangrijke functie bij het transport van zaden en andere diasporen van deze van zuid naar noord stromende rivier. Dit betekent dat in het stroomgebied in België en Noord-Frankrijk voldoende zaadbronnen op niet te grote afstand aanwezig moeten zijn in de vorm van 'stepping stones', wil de Maas haar corridorfunctie blijvend kunnen vervullen. Door de sterke verbossing van het Maasdal in België en Noord-Frankrijk de afgelopen halve eeuw zijn het vooral de soorten van open, boomloze graslanden en rotswanden die onder druk zijn komen te staan.

Gezien de huidige omvang van de populatie in het natuurreservaat Wrakelberg, alsmede gunstige groeiplaatscondities en het daarmee samenhangende gunstig toekomstperspectief kan Sikkeldgoudscherm thans als ingeburgerd in Nederlands Zuid-Limburg worden beschouwd.

DANKWOORD

Baudewijn Odé attendeerde mij op relevante literatuur, Nigel Harle

maakte enkele fraaie foto's van de soort, Wout Holwerda stelde de duidelijke tekening ter beschikking en Joop Schaminée las een eerdere versie van het manuscript; voor al deze bijdragen aan dit artikel mijn hartelijke dank.

Summary

BUPLÉURUM FALCATUM NATURALIZED IN SOUTHERN LIMBURG

In August 2010, a relatively large population of *Bupleurum falcatum* (Sickle-leaved hare's-ear) was found in a chalk grassland nature reserve in Southern Limburg. Although *Bupleurum falcatum* was found at irregular intervals in the past along the river Meuse and its tributary the Jeker, the size of the historical populations was probably too small to allow their long-term survival at these outposts. The newly discovered population consists of approximately 20 flowering stalks and may be considered to represent a viable population outside the valley of the river Meuse. Some six populations have appeared and disappeared again at irregular intervals in the valleys of the rivers Meuse and Jeker, indicating the importance of these rivers in transporting diaspores in a northerly direction. As a species of southern origin, *Bupleurum falcatum* probably profits from global warming. But open grassland areas have to be available as stepping stones to allow the species

to move northward, as the former sheep grazing operations have ceased completely. Mowing and sheep grazing have recently been re-introduced as habitat management methods in the region.

Literatuur

- BLINK, E.N. 1997. Atlas van de Zuid-Limburgse Flora, 1980-1996. Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, Maastricht.
- CORTENRAAD, J., G. GERAEDTS & T.J.D. MULDER, 1992. Uit de Flora van Limburg, aflevering 34. Natuurhistorisch Maandblad 81(4): 64-65.
- HEIMANS, J. 1938. De St. Pietersberg als plantengeografisch bastion. In: DC. van Schaik, De Sint Pietersberg, Leiter-Nijpels Maastricht: 258-272.
- HEUKELS, H. 1922. Geïllustreerde Schooflora voor Nederland. Noordhoff, Groningen.
- LAMBINON, J.E., DE LANGHE, L. DELVOSALLE & J. DUVIGNEAUD, 1998. Flora van België, het groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Pteridofyten en Spermatofyten). Nationale Plantentuin van België, Meise.
- MEIJDEN, R. VAN DER, W.J. HOLWERDA, R. C.M.J. VAN MOORSEL & W.J. VAN DER SUKKE, 2003. Nieuwe vondsten

- van zeldzame planten in 2001 en 2002. Gorteria 29:138
- MEIJDEN, R. VAN DER & W.J. HOLWERDA, 1988. Nieuwe vondsten van zeldzame planten in 1987. Gorteria 14(3/4): 75.
- POSCHLOD, P., 1999. Transport van zaden door een schaapskudde. Natuurhistorisch Maandblad 88 (4): 10-12.
- ROMPAEY, E. VAN & L. DELVOSALLE, 1979. Atlas van de Belgische en Luxemburgse Flora. Pteridofyten en Spermatofyten. Nationale Plantentuin van België, Meise-Brussel.
- ROSE, F., 1981. The Wild Flower Key, British Isles-N.W. Europe. F. Warne, London.
- SCHAMINÉE, J.H.J. & S.M. HENNEKENS, 1991. *Bupleurum falcatum* L. nieuw voor Nederland. Gorteria 17(6): 159-162.
- TAMIS, W., M. VAN 'T ZELFDE & R. VAN DER MEIJDEN, 2003. Effecten van klimaatveranderingen op planten in Nederland. Gorteria 29(4): 93-98.
- VAN LANDUYT, W., I. HOSTE, L. VANHECKE, P. VAN DEN BREM, W. VERCRUYSE & D. DE BEER, 2006. Atlas van de Flora van Vlaanderen en het Brussels Gewest. Instituut voor natuur en bosonderzoek. Nationale Plantentuin van België & Flo.Wer.
- WILLEMS, J.H. & A.M.M. VAN HAPEREN, 1973. Een recente vondst van *Orchis simia* Lamk. in Zuid-Limburg. Gorteria 7(1): 6-13.